

Б.МАЙЛИН ТУЫНДЫЛАРЫНДА СИНОНИМДІК ҚАТАРЛАРДЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Тілімізді байытатын, сөздік қорымызды молайтып тереңдете түсетін мағыналы сөздердің бірі – синонимдер. Әрбір тілдің қаншалықты дамып жетілгендігін синонимдер арқылы байқауға болады. Тұлғалары бөлек, мағыналары жақын сөздер – көркем шығармаға қажетті тілдік құралдар. Синонимдік қатардағы сөздердің біреуін таңдап алу арқылы айтпақ ойды дәл беруге, образ-бейнені әсерлі етіп жеткізуге болады. Синонимдер бір-біріне сайма-сай мағынадағы сөздер емес, әрқайсысының өзіне тән мағыналық реңктері бар. Көркем шығарманың экспрессивтік арқауы – сөз болса, оның экспрессия тудыратын күші семантикасында, мағынасы мен мағыналық реңктерінде.

Қазақ тілінің бай тіл екендігі синонимдердің молдығынан көрінеді.--- Ғалым Ө. Болғанбаев «Синонимдер дегеніміз – әр түрлі айтылғанымен, мағынасы жақын, бірақ әрқайсысының өздеріне тән мағыналық, не стильдік, не эмоциялық сәл ерекшеліктері бар бір сөз тобынан болған сөздер» деген [1, 10]. Осы жайында К. Аханов мынадай ой айтады: «Тілде синонимдердің мол болуы сол тілдің сөздік құрамының бай, әр тарапты екендігін көрсетеді. Сөздік құрам неғұрлым бай, орамды болады. Сөйтіп, синонимдердің молдығы – тілдің байлығын, дамыған тіл екендігін аңғартатын көрсеткіштің бірі. Синоним сөздерді жете білудің үлкен мәні бар. Лексиконы синонимдерге бай адам сөз мағыналарының арасындағы нәзік айырмашылықтарды дөп басып айтуға шебер келеді. Өзара мәндес сөздердің мағыналық нәзік айырмашылықтарын жете білген адам синоним сөздердің сынарларының айтылатын ойға дәлме-дәл келетінін тауып қолданады да, оның жазғаны немесе сөйлеген сөзі нысанаға дәл тиіп жатады, әрі келісті, әрі мәнерлі болып шығады», – дейді [2, 173].

Тіл-тілдің лексикасында қолданылуына байланыссыз, жеке тұрып та лексикалық единица ретінде бір-бірімен синоним сөздер бар да, тек қолданылуына қарай бір-бірімен мәндес болып келетін сөздер де бар. Мысалы, үлкен, зор деген сөздердің орнына алпамсдай, еңгезердей, абажадай деген сөздер қолданылып айтылады. Бірақ солай бола тұрса да, бұл сөздер үлкен және зор сөздеріне тұрақты синоним бола алмайды. Бұлар аталған сөздермен тек қолданылу ыңғайына қарай мәндес болып келеді.

Синонимдер әр түрлі жолдармен пайда болады.

1. Сөздердің мағыналық жақтан дамуы қосымша жаңа мағыналарына ие болуы синонимдік қатарлардың жасалуына әсер етеді. Осыдан көпмағыналы сөздер мен синонимдердің қарым-қатынасы, өзара байланысы келіп туады. Көп мағыналы сөз әр мағынасында әр түрлі синонимдік қатарға еніп, синоним сөздердің шеңберін кеңейтіп отырады.

2. Заттар мен құбылыстардың бірден көзге түсіп, байқала қоймайтын айрықша белгілері мен қасиеттерін бірте-бірте ашып, оларды атау үшін және мағыналарының реңкін ажыратып айту үшін, тілде жаңа сөздер жасалып отырады да тілдің бүтіндей сөздік құрамы даму, баю күйінде болады.

3. Әдеби тіл лексикасының диалект сөздердің есебінде толығыуы нәтижесінде де синонимдер жасалады.

4. Тілде белгілі бір стилистикалық қызметте жұмсалатын эфвемизмдер басқа бір сөздермен немесе сөз тіркестерінде мәндес синоним жасалады.

5. Белгілі бір тілдің лексикасы басқа тілдерден енген сөздермен де толығып, байып отырады. Кейде басқа тілдерден енген сөздер сол тілдің байырғы сөздерімен мәндес келіп, сонның нәтижесінде синонимдер жасалады [3, 6].

Синонимдердің сәл ғана мағыналық нәзік айырмашылықтарды қамтып, оралымды түрде жеткізе білуде мәні айрықша. Мұнымен бірге, синонимдердің стильдік мәні де күшті. Сөйлемде я жазуда бір сөзді қайта-қайта қайталай беру, мысалы, алдыңғы сөзде қолданылған сөзді, соған байланысты екінші сөйлемде қайталап қолдану кейде стильдік жағынан кемшілік тудырады, қолайсыз, ретсіз болып көрінеді. Мұндай жағдайда сол сөздің синонимін тауып қолдану орынды, келісімді болады. Мәселен мына берілген сөйлемге назар аударалық: *Жуас бала еді, үндемейтін еді, бұл елден кеткелі көп жыл болды ғой, -дейді* (Б.М.). Осы сөйлемдегі жуас деген мен үндемейтін деген сөздер – бір-біріне синоним. Жазушы бір сөйлемде бір сөзді қайта-қайта қайталамай, оның синонимдерін тауып қолданған. Осының нәтижесінде сөйлем де көркем құрылған.

Академик Рабиға Сыздықова синонимдердің көркем сөзде қолданылуы туралы: «Синонимдер

– тек мағыналас (мәндес) келген сөз қатарлары ретінде лексикалық категория ғана емес, қолданыста, әсіресе көркем сөзде ең қуатты, икемді, актив стильдік құрал» [4, 27] деп санайды.

Синонимдер – лексикалық категория ғана емес, функционалдық стильдерде актив қолданылатын стильдік құрал. Атқаратын стильдік қызметі – белгілі бір контексте бір сөздің бірнеше рет қайталанбау жағын көздеу және көркем ойды құбылтып, жан-жақты толықтырып, мәндес сөздердің болымсыз айырмашылығын дұрыс қамтып, белгілі бір ұғымды оралымды етіп жеткізу [5, 29]. Сондықтан синонимдік қор көркем әдебиетте жиі қолданылады.

Синонимдер омонимдерге қарама-қарсы құбылыс. Омонимдер жазылуы бірдей, мағыналары әр басқа сөздер болса, синонимдер, керісінше, жазылуы әр басқа, мағыналары бірдей сөздер деген түсінік баршамамызға мәлім. Өскелең бай тілдің басты белгілерінің бірі – синонимді сөздер. Тілдің өсіп, көркеюі үшін, бай әдеби тіл боп жетілу үшін синонимика категориясының айрықша маңызы зор. Тілдегі мақал-мәтелдер, жұмбақ, идиомдар ойды бейнелеп, меңзеп айтудан, астарлап, кестелеп, айтудан туады. Сол сықылды тілдегі синонимді сөздер, синонимді тізбектер де негізгі бір ойды әлденеше құбылтып, айтудан құралады деуге болады [4, 31].

Синонимдік қарды құрастырушы сөздер бір-бірімен мағыналық жақтан жақын, өзара мәндес болуымен бірге, барлығының бір сөз табына қатысты сөздерден жасалуы шарт. Әр түрлі сөз табына қатысты сөздерден синонимдік қатар жасалмайды. Белгілі бір синонимдік қатар жасалуы үшін, оның құрамына енетін сөздердің барлығы да не бір өңкей зат есім сөздерден, не бір өңкей сын есім сөздерден немесе бірөңкей етістік сөздерден болуы керек. Синонимдік қатарлар әр сөз табының құрамында бар.

Тіл-тілде мағыналары жағынан бір-біріне тепе-тең синонимдер, әдетте, кездеспейді, ал егер кездесе қалса, өте сирек ұшырайды. Синонимдес сөздер өзара мәндес сөздер болғанымен, олардың мағыналық жақтан қалай да бір айырмашылығы болады. Синонимдес сөздердің өзара мағыналық жақындығын (ұқсастығын) айқындаудан гөрі олардың бір-бірінен мағыналық айырмашылығын айқындау әлдеқайда күрделі. Бұлай болатындығы мынадан: синонимдес сөздердің бір-бірінен мағыналық жақтан айырмашылығы көбінесе сәл ғана нәзік айырмашылық түрінде болады да, мұның өзі бірден ашық-айқын аңғарыла бермейді. Бұл – бір. Екіншіден, синонимдес сөздердің бір-бірінен өзара айырмашылығы қолданылу ыңғайына қатысты стильдік айырмашылық түрінде ғана болуы мүмкін. Синонимдес сөздердің мұндай жақтары стильде түрлендіре ажыратылып айқындалады.

Синонимдер тікелей стильмен байланысты болып келеді. Тіл – тілде сараланған, қалыптасып орныққан бірнеше стильдік тармақ болады. Тілдің даму барысында оның лексикасындағы көптеген сөздер сараланып, белгілі бір стильге телініп, әр топқа бөліне бастайды. Мұны белгілі бір синонимдік қатардың ішіндегі сөздердің қолданылуынан да аңғаруға болады. Мысалы, *көк аспан* деген синонимдік қатардың құрамындағы *аспан* сөзі, жер жүзі, жер шары деген синонимдік қатардағы *жер шары* тіркесі көбінесе ғылыми стильдерде қолданылады. Тілдегі барлық синоним болмаса да, көптеген синонимдік қатардың құрамындағы мәндес сөздердің әр қайсысы белгілі бір жанрда, стильде қолданылуға икемделеді.

Қазақ тілінің синонимдері саны мен көлемі жағынан да, синонимдік қатарларының молшылығы жағынан да өте бай. Бір ұғымды білдіру үшін кейде 20-30 синоним сөз қолданыла береді. Синонимдердің қолданылу өрісі өте кең, сөйлегенде, жазғанда, белгілі бір ойды сегіз саққа жүгіртіп, тілді соншалықты оралымды етеді. Әр адамның ойлаған нысаналы мақсатына, көңіл, күй, көзқарасының әуеніне қарай айтайын деген сөзін, пікірін басқа кісілерге нақтылы, дәл әрі көркем етіп жеткізуде синонимдердің атқаратын қызметі соншама үлкен.

Синонимдер тілдің кемеліне келіп, қаншалықты жетілгендігін, оның образдылығы мен дамығандығын көрсететін көрсеткіш деп есептеледі. Адамның ойлаған ойын, көңіл-күйі мен көзқарасын нақты әрі көркем түрде жеткізу үшін синонимдер айрықша қызмет атқарады. Олар белгілі бір ойды тоғыз саққа жүгіртіп, тілді соншама оралымға келтіреді.

Тіл мамандарының арасында күні бүгінге дейін бірауызды шешімін таба қоймаған жайлардың біразы синонимге қатысты болып келеді. Зерттеушілердің біразының айтуларына қарағанда, синоним болатын сөздер бір ғана ұғымды білдіруге тиіс.

Үстірт қарағанда, қайшылық бар сияқты көрінуі мүмкін, өйткені бірде-бір тепе-теңдікті керек шарт ретінде түсіндіреді де, енді бірде тепе-теңдіктің керегі болмай, жақындықтың ғана болғаны жөн деген ұғым туындайтын түрі бар. Шындығында, синонимдік қатардағы сөздердің лексикалық жағынан бір-бірімен жақындығы ғана емес, тепе-теңдігі де ескерілгені мақұл. Мысалы, *Айтылған сөз, үзде, сертім үшін-ат сабылтып Шұғажан, келіп едім* (Б.М.).

Әдетте, синонимдік қатардағы сөздердің тепе-тең мағыналық қатынаста болатыны туралы сөз

болғанда, оған күмән келтірушілер де кездеседі, оларды варианттармен шатастырады. Ең болмағанда, тіл білімі – лингвистика деген сияқты мысалдармен шектеледі. Өйткені, тепе-теңдік мағыналық қатынастардан жасалатын синонимдердің қазақ тілінде мол ұшырасатынын зерттеушілер дәлелдеу үстінде. Айталық, ер-азамат, ата-тек, ел-жұрт, мейрам-мереке, әсер-ықпал, азат-еркін, т.с.с. сөздер мысал бола алады. Мұндай сөздерді жазушылар жиі қолданады.

Сын есімнен болған синонимдер: Әуре боп неге біткен ажар-көрік, ішіңе от түсірдің қалқам көріп (Б.М.). *Ажар, көрік – оң түс, түр-тұрпат.*

О да ренжулі, о да ашулы (Б.М.). *Ашулы-ыза кернеу, ашуға булығы, бұлқан-талқан болу, қаны қайнау.*

Ренжу - қапа болу, қынжылу, қамығу, налу.

Зат есімнен жасалған қос сөздер:

Ас-су ішіп Әбдірахман екеуміз үйден шыққанда елдің алды жата бастап еді (Б.М.).

Ойын-күлкінің қызығымен таң атқанын да білмей қалдық (Б.М.).

Есімбектің үйі ызы-шу, қым-қуыт екен (Б.М.).

Мен аң-таң болдым (Б.М.).

Бұрынғыдай ауысып тамақ беру абысын-ажын арасынан кеміп кетті (Б.М.).

Қыз-бозбала тегіс жиылған бір үй (Б.М.).

Оның есі-дерті ауылда келе жатқан Салқамбайда болды (Б.М.).

Жұрт тәубе-таунықтан кетті зой, шарияттың бұйрығын істейтін жан жоқ (Б.М.).

Күрделену арқылы: күрделі сөздердің құрамына енген түбір сөздер оп-оңай бірікпейді. Өзінен-өзі қосарланбайды немесе кездейсоқ тіркеспейді. Олар белгілі бір заңдылыққа, ұғымға негізделіп күрделенеді.

Ә. Болғанбаев пен Ғ. Қалиев: «... синонимдерді жекелеп те, кезектестіріп те, жұптап та, топтап та қолданғанымыз сияқты, оларды қосарлап та (қосақтап та) пайдаланамыз. Екі синоним сөз қосарланып қолданғанда бұлардың білдіретін ұғымының көлемі кеңейеді [6, 116] – деген ой айтады.

Синоним сөздер – кез келген тілдің қаншалықты дамығандығын, оның оралымдығын көрсететін сөз байлығының құнарлы бір саласы. Сонымен қатар олар әр халықтың ұлттық танымын бейнелеуде де өзіндік қызмет атқарады. Ғалым Ә. Болғанбаев: «Шешен де шебер сөйлеудің бір ұшы – тілдегі синонимді қыбын тауып, орнымен үйлестіріп жұмсай білу қажет. Дикторға мәнерлі сөйлеу, мәнерлі түрде оқу қандай қажет болса, сөйлеуші мен жазушыға да синонимдердің реңктерін айқын ажыратып, тап бастырып, дәл қолдана білу соншалықты керек» [1, 42] – дейді. Ал профессор М. Балақаев «Қазақ тіл мәдениетінің мәселелері» еңбегінде: «сөздерді қалай болса, солай жұмсай бермей, саралап, талғап жұмсау, жаңа сөздерді жазушының талғампаздық ой елегінен өткізіп, орынды жұмсау ақын-жазушының шеберлігіне байланысты. Синоним қатарына енетін сөздер жазуда да, ауызекі сөзде аздап болса да стильдік өң алып тұруға тиіс» – дейді [7, 47]. Бірнеше ғасырлар бойы қалыптасып, белгілі бір тұрақтылыққа ие болған синонимдерді жазушы сұрыптап пайдаланады. Синонимдік қатар түзетін сөздер барлығы бірдей бірінің орнына бірі жұмсала бермейді, олардың мағыналары мәндес болғанымен, қолданылуында елеулі айырмашылықтар болады. Сондықтан кез келген қаламгер синонимдердің стильдік қолданысына басты назар аударады. Жазушы Б. Майлиннің осы талап үдесінен шыға білгендігі шығармаларындағы синоним сөздердің орнымен қолданып, үйлесім табуынан көрінеді:

Ескі атақ, ескі даңқ, ескі абырой көзінен бір-бір ұшты (Б.М.). Атақ, даңқ, абырой сөздері бір мағынаны білдіріп, бір мақсатта қолданылып тұр.

Мырза сескеніп, қорқып кетті (Б.М.). Қорқу - жүрексіздену, сужүректену. Сескен - көңілге күдік алу, қауіптену.

Аз сөзге көп мағына сыйғызуды мақсат еткен қаламгер синоним сөздердің екінші сыңарларына көбіне тұрақты тіркестерді келтіреді. Бұл тәсіл, әрине, жазушы мақсатының үдесінен шыққандығын аңғартады. Сонымен қатар синонимдік қолданыс жазушы шығармаларындағы дүниетанымдық лексика қорының молдығын байқатады. Қаламгер сөздің танымдық аясын кеңейтіп, алғашқы нұсқасына мағынасын тереңдететін сыңарлар қоса отырып, қазақ тілінің байлығын, қолдану ерекшеліктерін көрсетеді. Ұлттық дүниетанымдық лексиканың негізгі көздері болып саналатын тұрақты сөз тіркестерін жазушы ұтымды пайдалана отырып, синонимдік қатарлар түзе білуі тілдік тұлғаның дүниетанымдық келбетін тереңдете түседі.

Көркем шығарма мәтінінің әсерлілігі бір сөзді қатарынан әлденеше рет қайталап қолданып, соған ерекше назар аудару арқылы да күшейтіледі. Бұл тіл білімінде қайталау арқылы көрініс табады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Болғанбаев Ә. Қазақ тіліндегі синонимдер. – Алматы, 1980. – 308 б.
2. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы, 2003. – 316 б.
3. Айғабылов А. Қазақ тілінің лексикологиясы. – Алматы, 2004. – 120 б.
4. Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы, 2005. – 132 б.
5. Әмірбекова А. Көркем мәтінге концептуалдық талдау жүргізу үлгілері // Академик Рәбиға Сыздық және қазақ тіл білімінің мәселелері: Конференция материалдары мен тезистері. – Алматы, 2004. – 224 б.
6. Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы, 2006. – 262 б.
7. Балақаев М. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. – Алматы, 1994. – 182 б.

Қалибекұлы Толқын

Абылай хан атындағы Қаз ХҚ және ӨТУ

Шығыс тілдері аударма кафедрасының профессоры, филология ғылымдарының кандидаты
tolkyn.kalibek@mail.ru

«ҚЫТАЙ ТІЛІНІҢ ФОНЕТИКАЛЫҚ ДЫБЫСТАҢБА ЖОБАСЫНДАҒЫ» ДЫБЫСТАР МЕН ДЫБЫС ТІРКЕСТЕРІН ҚАЗАҚ ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНДА ТАҢБАЛАУ*

Біз «Қытай тілінің фонетикалық дыбыстаңба жобасы» деп атаған 汉语拼音方案 атауы сөздіктерде, оқулықтар мен оқу құралдарында қазақ тіліне әртүрлі аударылып жүр.

С.Найманның редакциясымен 1989 жылы жарық көрген “Ханзуша-қазақша сөздіктің” 5-басылымында 汉语拼音方案 атауы “ханзу тілінің дыбыстық таңба жобасы” деп аударылып берілген [1, 430]. Шыңжаң Ұлттар тіл-жазу қызметі комитеті дайындаған «Қазақ тілінің емле сөздігінде» “ханзу тілі фонетикалық жазу жобасы” деп берілген [2, 670].

Д.Мәсімхан мен Қ.Мамытанның “Қазақ университеті” баспасынан жарық көрген «Қытай тілі фонетикасының негіздері» атты оқу құралында “Қытай тілінің дыбыс құрау жобасы” болып аударылған [3, 9]. Қ.Ғабитқанұлы “Қытай тілінің латын транскрипциясы (pinyin) жобасы” деп берген [4, 16].

Орыс тілінде 汉语拼音方案 атауы «Проект фонетической транскрипции китайского языка» болып берілсе, ағылшын тілінде «Scheme for the Chinese Phonetic Alphabet» болып беріліп жүр.

Шамамен 500 жылдың алдында Қытайдағы дүнгендер қытай иероглифтерінің дыбысталуын алғаш рет сяоэрцзин арқылы, яғни араб қарпімен таңбалаған екен.

Италиялық миссионер Matteo Ricci (1552 – 1610) қытай иероглифтерінің дыбысталуын алғаш рет латын графикасында таңбалайды. Британдық дипломат және синолог Томас Фрэнсис Уэйд 1867 жылы қытай тілін үйренушілерге арнап «文件自述集 Wen-chien tzu-erh chi» деп аталатын оқу құралын жазып шығарады. Автор кітабында Қытайдағы жер-су аттары, хань ұлтының кісі аттарының оқылуын латын графикасында транскрипциялайды. Томас Фрэнсис Уэйддің транскрипциясы “Wade system” деп аталады. Томас Фрэнсис Уэйддің шәкірті Г.А.Джайлс ұстазы жасаған транскрипциялау тәсілін одан әрі жетілдіріп, “Wade-Giles” жобасын жасайды. Оның жасаған транскрипциясы пошта салаласында кеңінен қолданылады. Кейін бұл жоба “Postal Spelling System” деп аталып кетеді.

1956 жылдың ақпан айында Қытайдың Жазу реформасы комитеті иероглифтердің дыбысталуын латын графикасында таңбалайтын «汉语拼音方案» жобасының жобалық нұсқасын әзірлейді. Жобалық нұсқа кең көлемде талқыланып, өзгерістер, толықтырулар және түзетулер енгізілгеннен кейін 1958 жылдың 11 ақпанында ашылған бірінші кезекті Бүкілқытайлық халық өкілдері жиналысының 5-ші шақырылымында ресми түрде бекітіледі де жаппай қолданыла бастайды.

1977 жылы Географиялық атауларды стандарттау жөніндегі БҰҰ-ның конференциясы бұл жобаны Қытайдың ономастикалық атауларын латын графикасында транслитерациялаудың халықаралық стандарты етіп бекітеді. 1982 жылдың 1 тамызында «Қытай тілінің фонетикалық

*Мақала ҚР Білім және ғылым министрлігінің «Қытай тіліндегі ономастикалық атауларды жаңа ұлттық қазақ латын жазуында таңбалаудың лингвистикалық негіздері» атты гранттық жобасы (ЖСН 0121РК00508) негізінде жазылды.